

нування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України» / О.Ю. Мельничук. – К., 2015. – 18 с; Шуйський І.В. Всеукраїнська контора «Торгсин» у Харкові в 1932–1934 роках / І.В. Шуйський // *Studia Slobozhanica: Матер. міжнар. наук.-метод. конф.* – Харків, 2016. – С. 86–90; Попов А. Деяльність в Криму Всесоюзного об'єднання по торгівлі з іноземцями в СРСР (1931–1936 гг.) / А. Попов // *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «История».* – 2007. – Т. 20. – № 1. – С. 66–72.

3. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-1369, оп. 1, спр. 42, 26 арк.

4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 571, 292 арк.

5. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. Р-1629, оп. 1, спр. 4, 69 арк.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 23, 66 арк.

7. Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. / [виконавчий директор комісії Джеймс Мейс]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т. III : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 2008. – 782 с.

8. Держархів Сумської обл., ф. Р-5608, оп. 1, спр. 8, 58 арк.

9. Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 20, 60 арк.

10. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 94, 203 арк.

11. Держархів Чернігівської обл., ф. П-616, оп. 1, спр. 379, 124 арк.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, 237 арк.

13. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 33, 392 арк.

14. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 125, 207 арк.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 57, 241 арк.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 932, 102 арк.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 119, 59 арк.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 543, 6 арк.

19. Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 3, 78 арк.

20. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 133, 215 арк.

21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 56, 59 арк.

22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 330, 291 арк.

23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 58, 42 арк.

24. Горох М. В. Роменська крамниця «Торгсин» (1932–1935 рр.) / М.В. Горох // *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць.* – К. – Глухів, 2017. – Вип. 10. – С. 377–385.

25. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 180, 320 арк.

26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 4, 438 арк.

27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, 318 арк.

#### **Горох Н.В. Роменский универмаг «Торгсин»: биографические справки**

*В данной статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает неизвестные ранее страницы из истории функционирования магазина «Торгсин» в Ромнах. Особое внимание уделено восстановлению имен работников магазина «Торгсин».*

**Ключевые слова:** система «Торгсин», Ромны, магазин, биография.

#### **Horokh M.V. Romny department store «Torgsin»: biographical profiles**

*In this article the author using the wide circle of archive documents examines previously unknown pages of «Torgsin» history in Romny. The special attention is spared to renewal of workers' names of Torgsin's store.*

**Key words:** system of «Torgsin», Romny, store, biography.

13.02.2018 р.



УДК 94(477): 321.02 «1941/1943»

**Н.М. Салтан**

### **ВНЕСОК ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО ТА ДМИТРА СОЛОВЕЯ У РОЗБУДОВУ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ХАРКОВА ЗА ЧАСІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ, 1941–1943 РР.**

*У статті аналізується громадсько-політична діяльність яскравих представників харківського істеблішменту – В.В. Дубровського та Д.Ф. Соловєя в роки нацистської окупації. Авторка дійшла висновку, що саме ці особи стали найбільш дієвими представниками товариства «Просвіта», які намагались культивувати та поширювати українську національну ідею у піднімецькому Харкові у 1941–1943 рр.*

**Ключові слова:** громадська діяльність, окупація, нацистський режим, товариство «Просвіта», Харків.

Складні і суперечливі тенденції спроб відродження та розвитку сфери гуманітарного життя у роки окупації, антропологічний вимір та оцінка подій Другої світової війни в останні роки стають доволі популярними. Традиційна штучна та спалювана героїка і батальність доленосних епізодів, притаманних радянській історіографії, відходить у минуле. Все частіше предметом дослідження стають аспекти повсякденного життя мешканців регіонів України, що опинилися під німецькою окупацією. У свою чергу об'єктом таких наукових розвідок виступають окремі особистості, що мали певний вплив на перебіг подій, пов'язаних з національно-культурним відродженням та культивуванням української національної ідеї в кінці першої половини ХХ ст. Одними з таких яскравих персоналій, що залишили глибокий слід в історії Харкова часів окупації, стали уродженці Чернігівщини – Василь Дубровський (1897–1966) та Дмитро Соловей (1888–1966), діяльність яких у 1941–1943 рр. набула майже хрестоматійного характеру.

Варто зауважити, що життєдіяльності окремих персоналій, які зіграли значну роль у організації спроб національного відродження Харкова та Харківщини 1941–1943 рр., історії функціонування товариства «Просвіта» та інших громадських організацій, специфіці культурно-освітнього життя прифронтової зони, присвятили свої праці вітчизняні історики: Л. Бадєєва [1], В. Казимір [6], М. Коваль [7], Д. Титаренко [22], Р. Рибальченко [11; 12], А. Ско-робогатов [15; 16], Т. Чугуй [23; 24; 25].

До першоджерел з даної теми варто віднести й документальні матеріали фонду Р-2982 Державного архіву Харківської області, фонду 1 опису 23 Центрального державного архіву громадських об'єднань України та статті в окремих номерах газети «Нова Україна», яка, майже безперервно, друкувалась у Харкові з грудня 1941 по серпень 1943 року, висвітлюючи яскраві епізоди громадсько-політичного та культурного життя міста та області [2; 3; 20; 21; 9; 17].

Аналіз реального перебігу подій тих років був би неможливим без опрацювання спогадів персоналій, які жили



*Василь Васильович Дубровський*

і працювали в той час у Харкові. Це головним чином межуари таких відомих особистостей, як В. Доленко, [14], Л. Дражевська [4], В. Дубровський [5], А. Любченко [8], О. Семененко [13], О. Соловей [18; 19], Ю. Шевельов [26].

Отже, наявна джерельна база та історіографія проблеми дослідження суспільно-політичної історії Харкова та діяльності окремих особистостей часів окупації, зокрема В. Дубровського та Д. Соловея, досить розмаїта. Така різнобарвність потребує певної систематизації та конкретизації ключових аспектів діяльності вищезазначених осіб в контексті суспільно-політичних умов та життєвих реалій, що виникли у колишній радянській столиці у 1941–1943 рр. Це і є метою даної статті.

Слід зазначити, що владні структури Харкова у 1941–1943 рр. вирізнялися певною специфікою, притаманною для Прифронтової окупаційної зони Третього Рейху. На відміну від, скажімо, Райхскомісаріату Україна, території ближнього тилу не мали німецького цивільного управління, хоча і формально підпорядковувались Імперському Міністерству окупованих східних територій на чолі з рейхсміністром А. Розенбергом, відомим своїми ліберальними поглядами в українському питанні. Водночас, в межах Прифронтової зони розповсюджувалася майже абсолютна багатоступенева влада сил Вермахту, підпорядкованих штабу німецьких груп армії «Південь». Тому, з одного боку, у Харкові та регіоні усім заправляло німецьке військове командування, персоніфікацією якого була міська комендатура, з іншого – Харківська міська управа (далі – ХМУ – Авт.), яка являла собою український орган місцевого самоврядування. Саме ХМУ, з напівспонтанно призначеним німцями бургомістром Олексієм Крамаренком (1882–1943), стала уособленням цивільного управління цього східного мегаполісу.

У такий спосіб німці вирішили перекласти частину функцій (а в перспективі і відповідальності) на українських колаборантів-лоялістів. Така позиція означала формування офіційного двовладдя у Харкові. При цьому окупований Харків майже ніколи не відчував браку кадрів, адже, незважаючи на втрату столичного статусу, у місті мешкала значна кількість колишніх чиновників, партійних функціонерів та інститутської професури, яка не змогла або не схотіла евакуюватись на Схід. Відсут-

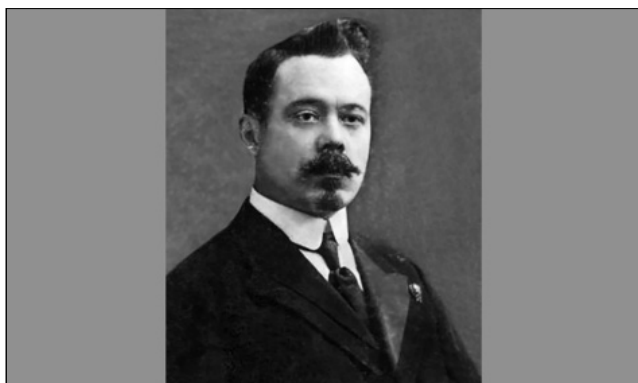


*Володимир Андрійович Доленко*

ність роботи та вкрай нестерпні умови життя змушували багатьох із них долучатися до громадсько-політичної діяльності, яку організовували, переважним чином, патріотично налаштовані українці, а контролювали німці. Мабуть найбільших успіхів у підборі кадрів для владних структур Харкова досяг Володимир Доленко (1889–1971). Його соратники та однодумці утворили професійну команду – Громадський комітет Харкова (далі ГКХ – Авт.) – яка, використовуючи досвід та зв'язки, проникла в майже усі управлінські структури, залишивши помітний слід в історії Харкова часів німецької окупації. «Для українських верств населення Харкова часи окупаційного режиму були зірковим часом сплеску національних почуттів. Це явище було підсилене німецькою політикою, кінцевою метою якої було роздмухування ворожнечі між росіянами і українцями», – зазначав харківський історик і краєзнавець Р. Рибальченко [12, с. 53].

При цьому чи не найбільший внесок у розбудову культурно-освітньої сфери міського буття окупованого Харкова зробило очолюване В. Дубровським товариство «Просвіта», одним з найактивніших членів якого був Д. Соловей. Як не дивно, але роки окупації Харкова стали для Василя Дубровського та Дмитра Соловея «зоряним часом» їх творчої біографії. Незважаючи на тяжкі побутові умови, постійний ризик, пов'язаний з діяльністю СД, Абверу та радянської резидентури НКВС, вищезазначені особи повною мірою зуміли застосувати власний досвід, використати особисті таланти в процесі спроб українізації та гуманітаризації суспільного життя у Харкові та на Харківщині. Наявність неабиякого досвіду витікала з рис автобіографії В. Дубровського та Д. Соловея.

Як відомо, Василь Васильович Дубровський народився у Чернігові, де закінчив духовне училище та семінарію. Здобувши фахову історичну освіту у Ніжинському історико-філологічному інституті, в 1923 р. він переїхав до Харкова, у якому працював на науково-дослідницькій кафедрі історії української культури Інституту народної освіти (ХІНО). Дубровський став одним з учнів видатного харківського історика Д.І. Багалія, під керівництвом якого у 1925 р. захистив дисертацію «Селянські рухи на Україні після 1861 р.». Його наукова енергія дозволяла проявити себе в архівній, музейній, виклада-



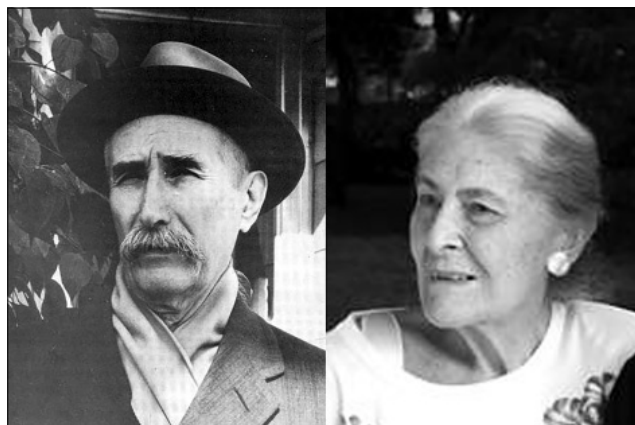
*Олексій Іванович Крамаренко*

цькій, громадській та науковій царині. У міжвоєнний період В. Дубровський належав до плеяди відомих тюркологів СРСР та фундаторів архівної справи у радянській Україні. Однак за участь у контрреволюційній організації наукових музейних працівників 15 листопада 1933 р. Дубровського було заарештовано. Радянське правосуддя звинуватило його у порушенні статей 5411, 542, 544 кримінального кодексу УСРР, які інкримінували антирадянську діяльність. Ухвалою судової «трійки» при колегії ДПУ УСРР 24 лютого 1934 р. Дубровський був засуджений до 5 років концтаборів [10, с. 426]. Василь Васильович відбув п'ятирічний термін у Забайкаллі, де, в якості ув'язненого, будував знаменитий БАМ і став одним з перших авторів спогадів про сталінський ГУТАБ.

Після звільнення, незважаючи на складений ним у 1939 р. іспит на звання доктора наук, це звання він такі не отримав через заборону жити і працювати у великих містах. Тому В. Дубровський перед війною був вимушений вчителювати у провінції. Свідомо уникаючи евакуації на Схід, В. Дубровський з сином Ярославом опинився у Харкові. Харківський період життєдіяльності часів окупації В. Дубровський опише у своїх мемуарах, що будуть надруковані вже після війни в Аргентині [5].

Саме В. Дубровський восени 1941 р. став одним з головних ініціаторів створення харківської «Просвіти». Цю ідею духовно підтримував В.А. Доленко, організаційний імпульс задав керівник відділу пропаганди ХМУ В.В. Кривенко. Найбільш активну участь у нормативній фазі створення цієї громадської організації взяли інспектор відділу у справах освіти міськуправи І. Борийчук і директор Харківського облархіву О.А. Одріна, які уклали проект статуту. Актив новоствореної харківської громадської організації «Просвіта» (яка була майже точною копією львівської) склали О.Д. Багалій-Татарінова, П.Г. Ковалівський, О.І. Попов, З.О. Сапіцька, С. Сліпченко, Д.Ф. Соловей та ін. [2, арк. 18–19 зв.].

Саме товариство «Просвіта» гуртувало навколо себе найвидатніших науковців та громадських діячів Харкова, більшість з яких у свій час була репресована, а тому займала жорсткі антирадянські позиції. «В окупованому Харкові частина української інтелігенції намагалася створити осередки національно-культурного життя,



*Дмитро Федорович Соловей та його донька Оксана Дмитрівна Соловей*

використовуючи можливість критикувати більшовицьку систему та розповідати про її злочини, в чому німецька окупаційна влада була на перших порах зацікавлена», – зазначав Р. Рибальченко [11].

Установчі збори «Просвіти» відбулися вже 8 грудня 1941 р. Станом на кінець 1941 р. процес структуризації «Просвіти» було в основному завершено, а 21 грудня 1941 р. затверджено загальний план роботи товариства. Кінець 1941 – початок 1942 р. став чи не найбільшим періодом активності ГКХ та товариства «Просвіта», яке в період свого розквіту об'єднувало близько 600 чоловік, – підкреслює Т. Чугуй [24, с. 93].

Демократичні кроки харківського культурного істеблішменту зовсім не означали легітимізацію «Просвіти». Незважаючи на усі зусилля В. Дубровського, німецьке командування її так і не затвердило. «Просвіта» не була ні заборонена, ні дозволена. Якби Харків дочекався німецької цивільної влади, її б заборонили, і не знати, яка б доля чекала організаторів і вчасників», – згадував Ю. Шевельов [26, с. 324].

Втім, незважаючи на напівлегальний статус, суворі побутові умови, подекуди декларативний характер дій, упродовж 1941–1943 рр. члени вказаних організацій заклали підвалини розбудови громадського та культурно-освітнього життя Харкова та Харківщини. І хоча творення регіональних (і навіть харківських районних) осередків відбувалося повільно, «Просвіта» (як філіал ГКХ), разом із редакцією та журналістським активом газети «Нова Україна», майже монополізувала контроль за гуманітарною цариною Харкова. І в цьому питанні, наслідуючи свого учителя – батька класичної харківської «Просвіти» Д. Багалія – Василь Дубровський виступив у якості генератора та втілювача ідей, спрямованих на дерадянізацію та українізацію Харкова, налагодження у місті нормального культурно-освітнього життя. Професор А. Скоробогатов зазначав: «Досягти цієї мети «Просвіта» передбачала шляхом проведення лекцій, доповідей на історичні теми, влаштування концертів національної музики, виставок українських митців тощо» [16, с. 195].

Як свідчать архівні документи, «...у першому кварталі 1942 року товариство провело 11 концертів та акцій, в другому – 13, третьому – 7, четвертому – 3, разом – 34» [3, арк. 14].

Відновлена харківська «Просвіта» нагадувала середньовічне братство, яке мало дбати про харків'ян та мешканців Харківської області, захищаючи їх від холоду, голоду та свавілля німців усіма можливими засобами.

Дослідники виділяють низку кроків, зроблених харківською «Просвітою», упродовж 1942–1943 рр., а саме:

- організація та проведення урочистостей з нагоди релігійних дат або визначних подій української історії;
  - планування та проведення (за організації В. Дубровського та Б. Порай-Кошиця) 1 листопада 1942 р. виставки «Україна під більшовицьким ярмом»;
  - створення культурно-освітніх осередків (просвітянських клубів, хорових капел, гуртків політосвіти тощо) в межах Харкова та області;
  - матеріальне та харчове забезпечення харків'ян, що опинилися у скрутному становищі (цим займалася кооперативна комісія «Просвіти», що заснувала кооператив «Просвітянин» з допоміжним товариством матеріально-забезпечення);
  - фінансова підтримка науковців Харкова шляхом залучення коштів львівських просвітян; так були врятовані від голодної смерті професори М. Максименко, М. Бурачек, С. Коцвалов та ін.;
  - співпраця з редакцією газети «Нова Україна» й написання патріотичних та антирадянських статей, памфлетів, фельєтонів тощо;
  - залучення членів «Просвіти» до роботи численних комісій: видавничої, науково-філософської, історичної, правничої, церковно-богословської, мистецтв, шкільної та ін.;
  - підбір освітянських кадрів для роботи в школах та органах шкільного управління;
  - координація дій з керівництвом УАПЦ з відродження та кадрового забезпечення церковними кадрами приходів та парафій;
  - заснування видавництва «Українська книжка» та книготоргового товариства «Нова Україна»;
  - облаштування Молодого українського театру, музичної студії, організації української молоді та «Союзу українок».
- Антибільшовицька та громадська позиція «Просвіти» хвилювала фронтове керівництво Червоної Армії. Тому не дивно, що у січні 1943 р. радянські бомбардувальники безуспішно намагалися знищити будівлю, де вона знаходилась. До речі, за даними радянських спецслужб, В. Дубровський окрім головування в «Просвіті» очолював ще й правничу комісію, яка відповідала за юридичний напрям. Правники «Просвіти» надавали нотаріально-адвокатську допомогу селянам і містянам, опікуючись питаннями захисту їх майнових та земельних прав [20, арк. 35].

Активність харківських «просвітян» непокоїла також німецьке командування, яке досить довго ставилося до гуманітарно-освітнього проекту В. Доленка – В. Дубров-

ського доволі лояльно. Однак з кінця літа – початку осені 1942 р. німецька окупаційна влада стала поступово закривати «Просвіти», які діяли по всій Україні. Така ж доля спіткала й організацію, яку очолював В. Дубровський. У звіті очільника Харківського СД зазначалось: «Все ясніше стає намагання «Просвіти» виключити всілякі інші впливи – у тому числі німецький, і всіма засобами боротися за ціль: «Утворення самостійної України» [21, арк. 18].

Варто підкреслити, що харківській «Просвіті» все ж вдалося проіснувати до моменту остаточного визволення Харкова, а Василь Дубровський був її беззмінним головою. Як фаховий історик, вчений, педагог, В. Дубровський створив шкільну освітню комісію, що мала закласти навчально-методичні підвалини декларованої німцями у січні 1942 р. нової української школи. Комісія, очолювана В. Дубровським і керована О. Петровим, складалася з дев'яти чоловік (знаменита «освітня дев'ятка В. Дубровського»), які мали розробити програми та підручники для шкіл Харкова. До речі, програми з історії України В. Дубровський розробив особисто. Окрім того, Василь Васильович проявив себе як літератор, журналіст, автор публічних лекцій, був ініціатором створення гімназії при «Просвіті», в якій викладав історію України. Разом з О. Поповим, Х. Рябоконею, Ю. Холодняком, П. Ковалівським та Ю. Шевельовим він викладав і на підготовчих курсах вступників так званої Вищої аграрної школи Харкова. Останні епізоди стали приводом для виклику В. Дубровського до комендатури, де німці намагалися звинуватити його у підпільній педагогічній діяльності. Пізніше В. Дубровський напише у спогадах: «Але життя час від часу ставило перед нами такі вимоги, що мимоволі доводилось займатися «дипломатією» з німецькими окупантськими чинниками. В таких випадках все залежало від нашого такту: не втратити під час переговорів своєї духової суверенності й моральної гідності та спрямувати німецькі чинники на думки й дії потрібні для нас» [5, с. 21].

За ініціативи Історичної комісії «Просвіти» у складі В. Дубровського, П. Ковалівського та П. Троценка був розпочатий та втілений у життя проект годонімічної декомунізації Харкова – перейменування інфраструктурних об'єктів. «Протягом 1942 р. було повернуто старі історичні назви або перейменовано, керуючись національним колоритом, 483 вулиці, майдани та провулки», – вказує В. Казимір [6, с. 99].

Саме Василь Васильович Дубровський у січні 1943 р. виступить у ролі харківського емісара, який, відвідавши Берлін, буде намагатися пояснити вищим чинам Рейху сутність українського питання, а з ним і проблем національного суверенітету східнослов'янських народів. Ця подія стане останнім яскравим епізодом українського етапу життя В. Дубровського, який, перетворившись на політемігранта, назавжди полишить рідну землю.

Як зазначалося вище, одним з найбільш активних членів харківської «Просвіти» став уродженець с. Срібне Полтавської губернії (нині – Чернігівської області – Авт.)

Дмитро Федорович Соловей. Життя цієї людини було тісно переплетене з Харковом, адже саме тут Д. Соловей у 1909–1914 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету, став одним з лідерів Харківської Української студентської громади, яка займала українофільські позиції. Однак з Харківського університету Д. Соловей був виключений за спробу організації вечора з вшанування пам'яті Т. Шевченка. В молоді роки Дмитро Федорович був активним громадсько-політичним діячем Полтавщини, за що і перебував під наглядом поліції, а в радянський період – ВУНК, як «колишній член петлюрівського підпілля».

Незважаючи на контрреволюційні плями біографії, Д. Соловей у 1923–1925 рр. очолював секцію Полтавського губернського статистичного бюро. Переїхавши до Харкова у 1925–1933 рр., він працював завідуючим підвідділу Центрального Статистичного Управління (ЦСУ УСРР), а у 1933–1936 рр. обіймав посаду завідуючого статистичного відділу Української промислової кооперації. У 1929 р. під керівництвом Д. Багалія захистив дисертацію «Динамічні показники внутрішньої торгівлі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст.». Одержавши до 1932 р. звання та посаду наукового співробітника в Інституті історії української культури, Д. Соловей залишався прихильником дослідження економічної статистики та вивчення соціально-економічної історії України.

Однак, скористатися статусом для вибудовування кар'єри Д. Соловей не хотів, а, можливо, й не зміг. Тому у передвоєнні роки, так само як і В. Дубровський, Дмитро Соловей вчителював. Напередодні вступу німців до Харкова Д. Соловей відмовився від евакуації і разом з донькою залишився в окупаційному місті. За версією харківського краєзнавця Р. Рибальченка, Дмитро Федорович працював вчителем і, імовірно, обіймав посаду директора Харківської початкової народної школи № 8. Принаймні зберігся атестат цього закладу з директорським автографом «Д. Соловей» [12]. У новоствореній «Просвіті» Дмитро Федорович (паралельно з директоруванням у школі № 8) виконував функції скарбника, а його донька Оксана (1919–1924) – секретарки.

Як активний член харківської «Просвіти», Д. Соловей опікувався не тільки фінансовими справами. Коли у січні 1942 р. Василем Дубровським було створено методичну комісію (вищезгадану освітню «дев'ятку» – Авт.), Дмитро Федорович разом з літературознавцем Юрієм Шельовим (1908–2002) брав участь у розробці програми та підручника з української мови для 7-го класу. Однак, незважаючи на те, що на початку весни 1942 р. шкільні підручники було розроблено, німецька влада заборонила їх друкувати, посилаючись на те, що Міністерство окупованих територій вже розробляє типові підручники для українських народних шкіл. Незважаючи на це, Д. Соловей не полишав надії на книговидавничу справу. Дмитро Федорович намагався реалізувати свої задуми через книготорговельне товариство «Нова Україна», яке

він створив і очолював. Окрім обміну літератури, Д. Соловей плекав надію надрукувати через кооперативне товариство «Українська книжка» знаменитий «Буквар» (1938) та «Буквар для шкіл грамоти» (1940) своєї доброї знайомої – Лідії Дєполович (1869–1943). Вихід букваря було анонсовано газетою «Нова Україна» 19 липня 1942 р., але, як покаже час, усі зусилля голови видавничої комісії харківської «Просвіти» Д.Ф. Соловєя будуть зведені до друку брошур та листівок антирадянського змісту. Оксана Соловей згадувала: «Батьку вдалося видати лише український молитовник та і то напередодні остаточного відступу німців у серпні 1943 року, так що наклад повністю залишився в друкарні» [18, с. 47].

Напередодні серпневого визволення Харкова В. Дубровський та Д. Соловей залишать Харків, щоб вже більше ніколи до нього не повернутись. В їх житті розпочнеться новий етап – еміграційний. Саме за кордоном набутий досвід та таланти повною мірою будуть використані ними на науково-організаційній роботі, що віднесе їх до плеяди видатних осіб харківської культурної еміграції часів Другої світової війни.

Таким чином, громадсько-політична діяльність Василя Дубровського та Дмитра Соловєя в окупованому Харкові упродовж 1941–1943 рр. мала яскравий і різнобарвний відтінок. Долаючи цілий комплекс труднощів, ці особи вперто намагались втілювати в життя ключові засади української національної ідеї. Їх успіхи найкраще за все проявили себе у гуманітарній царині. Культурно-мистецькі та навчальні осередки, створенні ними, вкупі з іншими представниками харківської «Просвіти», стали провісниками початку духовного відродження на тлі декомунізації Харкова та Харківщини у часи радянсько-німецької війни.

#### ПОСИЛАННЯ

1. Бадєєва Л.І. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. ун-т внутрішніх справ МВС України. – Х., 2003.
2. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-2892, оп. 2, спр. 5.
3. ДАХО, ф. Р-2892, оп. 4, спр. 222.
4. Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації 1941–1943. Частина 2. Доповіді. //Л. Дражевська, О. Соловей. – Нью-Йорк.: Українська Вільна Академія Наук у США, 1985. – 30 с.
5. Дубровський В.В. Дипломатія без держави і уряду. З спогадів через 20 років / В. Дубровський // Український засів. – 1995. – № 1(20). – С. 21–23.
6. Казимір В.А. Діяльність В. Дубровського на чолі харківської «Просвіти» (1941–1943) / В. Казимір // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал – 2011. – № 6 (102). – С. 96–103.
7. Коваль М.В. «Просвіти» в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.) / М. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 37–42.
8. Любченко А. П. Щоденник / А. Любченко. – Торонто: Нові дні, 1951. – 151 с.
9. Програми і підручники для шкіл // Нова Україна. – 1942. – № 5. – 16 січня. – С. 4.
10. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга перша. – Ч. 1 / ДП Редакційно-видавничу група харківського тому серії «Реабілітовані історією»: В.І. Бутенко, О.В. Голуб, В.А. Золотарьов та ін. – К., Харків: Оригінал, 2005. – 800 с.
11. Рибальченко Р.К. «Просвіта» в Харкові за часів окупації (1941–1943) / Р.К. Рибальченко // Вісті Дергачівщини. – 1997. – 26 липня.
12. Рибальченко Р.К. Харківська культурна еміграція 1942–1943 років / Р.К. Рибальченко. – Харків: Курсор, 2005. – 197 с.

13. Семененко О.П. Харків, Харків... / О. Семененко. – Нью-Йорк: Сучасність. – 1977. – 240 с.
14. Семенко Ю. Пам'яті В. Доленка / Ю. Семенко. – Мюнхен: Союз Земель Соборної України – Селянська партія. – 1975. – 416 с.
15. Скоробагатів А.В. Харківська «Просвіта» у воєнні роки (1941–1943) / А. Скоробагатів // Современное общество. – 1995. – № 1. – С. 1–13.
16. Скоробагатів А.В. Харків у часи німецької окупації 1941–1943 рр. / А.В. Скоробагатів. – Харків: Прапор, 2004. – 376 с.
17. Соловей Д. Шкільне життя Харкова / Д. Соловей // Нова Україна. – 1942. – 19 липня.
18. Соловей О.Д. У Просвіті і навколо / О. Соловей // Український засів. Ч. 1(5). – Харків. – Грудень 1992 – січень, 1993. – С. 36–47.
19. Соловей О.Д. У Харків. Окупація / О.Д. Соловей // Березиль. – 1993. – № 1. – С. 108–118.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 523.
21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 534.
22. Титаренко Д.М. «Просвіта» в період нацистської окупації як чинник громадського життя на сході України (зона військової адміністрації) / Д. Титаренко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – Вип. 22. – С. 280–285.
23. Чугуй Т.О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в період німецької окупації (1941–1943 роки) / Т. Чугуй // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2006. – № 715. – Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 8. – С. 86–93.
24. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта» на території Рейхскомісаріату «Україна» та прифронтової військової зони у 1941–1943 роках: порівняльний аспект / Т. Чугуй // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2008. – № 835, вип. 11. – С. 88–97.
25. Чугуй Т.О. Видавничу діяльність товариств «Просвіта» Харківщини впродовж різних етапів їхнього історичного розвитку: порівняльна характеристика / Т. Чугуй // Історична пам'ять. – 2010. – Вип. 2. С. 41–54.
26. Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади / Ю. Шевельов. – Харків–Нью-Йорк: Видання часопису «Березиль»; В-во М.П. Коць, 2001. – Т.І.В. України. – 428 с.

**Салтан Н.Н. Вклад Василя Дубровського и Дмитрия Соловья в развитие гражданско-политической жизни Харькова в годы немецкой оккупации, 1941–1943 гг.**

*В статье анализируется гражданско-политическая деятельность ярких представителей харьковского истеблишмента – В.В. Дубровского и Д.Ф. Соловья в годы нацистской оккупации. Автор статьи пришла к выводу, что именно эти личности стали наиболее действенными представителями товарищества «Просвита», пытавшимися культивировать и распространять украинскую национальную идею в поднемецком Харькове в 1941–1943 гг.*

**Ключевые слова:** гражданская деятельность, нацистский режим, оккупация, товарищество «Просвита», Харьков.

**Salтан N.M. The contribution of Vasyl Dubrovsky and Dmytro Solovei to the development of the civil and political life of Kharkiv during the years of the German occupation, 1941–1943**

*The article analyzes the civil-political activity of the bright representatives of Kharkiv establishment – V.V. Dubrovsky and D.F. Solovei in the years of the Nazi occupation. The author of the article came to the conclusion that it was these individuals who became the most effective representatives of the «Prosvita» partnership, who tried to cultivate and spread the Ukrainian national idea in the Kharkiv suburbs in 1941–1943.*

**Key words:** civil activity, Nazi regime, occupation, «Prosvita» partnership, Kharkiv.

28.02.2018 р.



УДК 94(477):394«1941/1943»

Л.І. Рожкова

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ  
У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ  
ЗА СПОГАДАМИ СУМЧАН**

*У статті на основі опублікованих спогадів та усних свідчень сумчан розглядається повсякденне життя мешканців Сум та деяких інших регіонів в період німецько-радянської війни та нацистської окупації 1941–1943 рр. Аналізуються альтернативні джерела вивчення воєнної доби (спогади та усні свідчення). Розглянуто особливості евакуації цивільного населення у тиллові райони країни, стратегії виживання на окупованій території, взаємовідносини між цивільним населенням та військовою адміністрацією.*

**Ключові слова:** спогади, німецько-радянська війна, Суми, евакуація, цивільне населення, окупована територія.

Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії Другої світової війни є зміщення дослідницького інтересу з суто військових до соціальних аспектів. Людина у добу війни – ось головний об'єкт, який намагається нині досягнути новітня історична наука [1, с. 83]. Історія України постає як історія народу без поділу на «своїх» і «чужих», висвітлення малодосліджених подій, у тому числі у регіональному вимірі. В історичному нарисі Б.Л. Корогода і Г.І. Корогод на основі архівних документів, матеріалів преси періоду окупації аналізуються воєнні події, соціально-економічні, духовні, культурні аспекти історії Сумщини [2].

В наш час для вивчення подій, доступних «живій пам'яті», тобто тих, які сталися не далі, ніж на відстані двох поколінь від нас, застосовується метод дослідження усної історії, коли до наукового обігу залучаються альтернативні джерела, зокрема, письмові та усні спогади. Цей вид джерел набув статусу повноцінних, визначивши такі дослідницькі напрями, як усна історія, історія повсякденності. Жодні офіційні документи [3] та статистика, що нерідко носили тенденційний характер, не можуть передати настрої та почуття людей. Даний метод позначений певним суб'єктивізмом, адже пам'ять вибіркова, а надто тоді, коли це стосується дитинства та юності. Унікальність особистих спогадів про події воєнного часу полягає в тому, що вони, по-перше, часто суперечать офіційній версії подій, а по-друге, особливо міцно закарбовуються в пам'яті тих категорій населення, на долю яких випало найтяжчі випробування. Особливості дитячого сприйняття та ретрансляції пам'яті про війну визначила письменниця С. Алексієвич, яка тривалий час працює у жанрі «живої історії»: «Якщо доросла пам'ять малює візерунок, дає об'ємну картину минулого, пережитого, то дитяча вихоплює найбільш яскраві та трагічні моменти. Вона часто опускає конкретне... але вона абсолютно достовірно передає почуття» [4, с. 234–235].

В основу цієї розвідки покладені як опубліковані спогади сумчан, дитинство яких припало на роки Другої світової війни, так і окремі усні свідчення. Нашою метою було з'ясувати, які події зафіксовано дитя-